

Н. П. Поліщук, Л. О. Зашкільняк, О. В. Ясь

Марксизм

МАРКСИЗМ – філософська, політико-економічна теорія; ідеологічний напрям революційної класової боротьби. М. виник у серед. 19 ст. Термін «М.» утвор. від прізвища нім. економіста, філософа К. Маркса. Як система поглядів на природу, суспільство та знання М. базується на засадах матеріалізму і діалектики; на трактуванні соц.-істор. процесу як послідов. і закономір. зміни суспільно-екон. формацій, що завершується переходом до комунізму шляхом радикал. соц. (пролетар.) революції. У різні істор. періоди зміст поняття «М.» змінювався залежно від політ., академ., соц.-кому-нікатив. запитів на його тлумачення, що є складником змін як глобал. характеру, насамперед у політ.-культур., правовому й академ.-освіт. просторі, так і процесів, притаманних трансформаціям у локал. (нац.-держ., регіон., парт. та ін.) середовищах. Від 2-ї пол. 20 ст. та упродовж перших десятиліть 21 ст. утвердилася тенденція неухил. впливу інформ. процесів і постійно вдосконалюваних новіт. інформ. технологій, їх накопичення й передавання на сусп. процеси глобал. і локал. характеру, в результаті чого відмінності між останніми стали швидкоплин. та відносними. На академ.-освіт. рівні це виявилось у формуванні інтелектуал. запиту на висвітлення філос. теорій та відповід. термінів, у контексті колообігу і взаємовпливу тенденцій світ. філософії, надбань філос. думки у річищі усталеної нац.-культур. традиції та її оновлення шляхом уведення у світ. культур. простір. У 1920–30-і рр. на теренах укр. філос., літературозн., худож.-естет., політ.-публіцист., соціол. думки початк. підвалини підходу до М. як відкритого до світ. культури філос. явища закладені у працях когорти видат. інтелектуалів, серед яких М. Зеров, А. Кримський, В. Підмогильний, М. Семенко, М. Хвильовий, М. Шаповал, В. Юринець. Останній у своїх літ.-філос. діалогах («інтермедіях») та студіях над поезією П. Тичини залучав твори класиків світ. літ-ри, а також звертався до творів К. Маркса для того, щоб захистити «особистісну природу творчості» і протистояти «тисячі призивних схем» (М. Шка-ндрій). Хронологія політ.-ідеол. репресій упродовж 1930-х рр. засвідчила, що сподівання інтелектуалів поперед. десятиліття на ренесанс. розквіт нац. культури шляхом розгортання її плюралістич. спектра, разом з ідеологічно неупередженим тлумаченням М., завершилися трагіч. подіями «Розстріляного Відродження» (Ю. Лавріненко). У присвяч. цьому періоду дослідж. В. Петрова («Українська інтелігенція – жертва большевицького терору») висвітлено реал. події та політ.-терорист. механізм діяльності держ. органів і компартії, які офіційно

декларували відданість філософії М. на її «вищому» щаблі, втіленому у марксист.-ленін. ідеології. Філософія М., ідеологія марксизму-ленінізму і політ. репресії утверджувалися як функціонально єдине ціле. Ставлення до М. як лише до однієї з філос. теорій, з одного боку, а з другого, його виокремлення як привілейов. носія наук. істини й, відповідно, використання на службі репресив. ідеології лягли в основу тривалого поділу М. упродовж 20 ст. на «зх.» та «советський» (марксизм-ленінізм і сталінізм). Початки «зх.» М. закладені у працях таких послідовників філос. теорії К. Маркса, як угор. філософ Д. Лукач, нім. філософ К. Корш, італ. філософ А. Грамші, які, хоч і критикували К. Маркса, але були переконані, що належна інтерпретація його творів надасть М. нових імпульсів для розвитку. До провід. постатей на теренах «ревізійонізму» належали також філософи югослав. групи «Praxis», польс. філософ Л. Колаковський, який після примус. вислання з Польщі 1968 викладав у провід. університетах США та Європи. В основу «ревізійоніст.» інтерпретацій М. покладено кілька ідей: удосконалення та наук. застосування марксист. методу, згідно з яким тотальність і конкретність втілюються у практ. діях; обґрунтування клас. гегемонії не у площині примусу, а тривалої позиції. боротьби та можливості мирної угоди між різними верствами суспільства; припущення ліворадикал. перспективи подолання самої ідеї держави; зростання ролі інтелектуалів у трансформ. процесах у суспільстві. У 1960–70-х рр. франц. філософ Л. Альтюссер у низці праць обґрунтував теор. підстави поєднання М. і структуралізму. У кн. «Pour Marx» («За Маркса», Париж, 1965) розвивав ідеї структураліст. революції, «епістемол. розриву» в теорії пізнання та неухил. тенденції гуманізації М. Його виразно «ревізійоніст.» ідеєю було протиставлення багатоманіття практик уніфіков. моделі «центрованої тотальності». На теренах УРСР період засилля марксист.-ленін. ідеології позначився не тільки вимушеним підпорядкуванням її догмам. Від кін. 1940-х рр. до 1991, коли здійснилося політ.-юрид. утвердження самост. Української Держави, в укр. інтелектуал. колах на дослідн., соц.-комунікатив., політ. рівнях започатковувалися поступові зрушення у напрямку до подолання спектра підходів до М. як вузько ідеол. явища та засобу викорінення інтелектуал. свободи. У філос. академ. середовищі здійснювалися спочатку слабкі й завуальовані, а згодом наполегливі й викличні спроби та намагання на студійно-викладач., а також політико-протест. рівнях (див. Шістдесятники) вийти за межі тиску адм. важелів офіц. ідеології, а також звільнитися від її явних і прихов. рецидивів у дослідн. праці. Ці зусилля були спрямовані на подолання обмеженості і провінційності «всесвіт.» амбіцій марксизму-ленінізму та встановлення стійкого інтелектуал. колообігу між укр. нац. і світ. філософією. У цьому відношенні знаковою є постать філософа В. Лісового, який із принцип. міркувань 1967 написав українською мовою і захистив канд. дис., присвяч. аналізу зх. аналіт. філософії, а 1972 звернувся із «Відкритим листом до членів ЦК КПРС і ЦК КП України» із протестом проти політ. репресій; у результаті засудж. до тривалого ув'язнення. Конкрет. перебіг академ. процесів на укр. ґрунті у 1940–50-і рр. демонструє віхи впровадження авторитар. монологу «сталінізов. М.» (В. Білодід), а також прояви уникання цього монологу, які упродовж наступ. десятиліть

призвели до наростання тенденції діалогічності із зх. філософією. Втіленням цієї тенденції стало розроблення нових філос. проблем у логіці наук. пізнання (логічні основи науки, ідея та гіпотеза як форми мислення та ін.), ідей цілепокладання у контексті гуманізов. М., досвіду та діяльнісно-практич. основи буття людини, пізнання й свободи як передумов твор. процесу, екзистенціалізму «на філос. роздоріжжі», проблематики плюралізму у працях «раннього» М., істор.-філос. підвалин укр. культури та ін. Хоч обґрунтування цих проблем більшою чи меншою мірою супроводжувалося «критикою бурж. ідеології», але факт порушення нових філос. проблем на ґрунті по-новому інтерпретованого М. відкривало перспективи для поступового звільнення від догматизму та входження укр. філософії у світ. інтелектуал. простір. Функціонування М. як філос. теорії у світ. контексті містить крит. аналіз і твор. діалог з ідеями низки авторитет. представників зх. М. та теоретиків близьких до нього. Ці ідеї стосуються тлумачень М. як філософії, яка в умовах глобалізов. суспільства обґрунтовує можливості радикал. заміни капіталізму на нові форми сусп. відносин. Вирізняються впливові функціонал., морал.-етичні, культурно-інформ. підходи до цього трансформ. процесу. Перший акцентує увагу на невпин. рості продуктив. сил, отже й екон. потуги капіталізму й тому переносить питання радикал. зміни сусп. відносин у площину врегулювання міжклас. стосунків через перерозподіл прибутків транснац. корпорацій на нац.-держ., регіон. і глобал. рівнях. У центрі уваги другого підходу перебувають питання істор. поступу та морал.-етич. складової М. Сучасна найвиразніша культурно-інформ. тенденція спрямована на різку критику постмодер. культури та маніпулятив. можливостей високотехнол. медій. засобів. Її чільний представник амер. філософ Ф. Джеймісон обґрунтовував крит. аналіз вад «пізнього капіталізму» необмеженою диверсифікацією постмодер. культури та маніпулятив. тиском на свідомість людей ЗМІ. Вихід вбачається у пошуках привабливої утопії нової всеосяж. тотальності, яка могла б бути альтернативою засиллю симулякрів в індивідуал. свідомості. Її створення покладається насамперед на художників і поетів, а не критиків і вчених.

Н. П. Поліщук

Теорію і метод людино- та суспільствознавства, розроблені нім. мислителями К. Марксом і Ф. Енгельсом у серед. 19 ст., використали для пояснення історичного процесу. Теор. підстави запропонов. ними доктрини, що отримала назву М., були сприйняті частиною інтелектуал. кіл Європи і світу як метод вивчення і тлумачення сусп. явищ минулого з їхньою проекцією в майбутнє. Центр. ідеєю М. стало утвердження універсал. погляду на закономір. природно-істор. процес прогресив. еволюції людства від примітив. сусп. організації первіс. спільнот («первіс. комунізму») до вищого і гуманіст. сусп. устрою – комунізму, засн. на усупільненні засобів виробництва матеріал. благ, рівноправ. їх розподілі між членами суспільства, свободі духов. удосконалення. Осн. теор. підстави М. склали матеріаліст. філософія з її двома складовими – діалектичним матеріалізмом та М.

історичним. Перший стверджував первинність матерії й вторинність свідомості, переносив закони діалектики на природу, людину і суспільство. Другий – формулював поняття і теорії сусп. розвитку, засн. на екон. детермінізмі та соц. боротьбі як рушіях сусп. поступу і змін. Незважаючи на те, що засн. М. вважали свою доктрину такою, що підлягає критиці, їхні послідовники, зокрема ідеологи і політики робітн., соціаліст., комуніст. та ін. лівих соц. рухів 19–20 ст., сприйняли її як форму «світ. релігії» і завершену ідеологію «перебудови світу», як керівництво до соц. практики. У 19 ст. розпочався перегляд деяких теор. положень М., що призвело до появи у 20 ст. нових «розвинутих» різновидів М., зокрема нім. ревізіонізму (Е. Бернштейн, К.-Й. Каутський), австромарксизму (М. Адлер, О. Бауер, К. Реннер, Р. Гільфердінг), рад. версії під назвою «марксизм-ленінізм» (В. Ленін, Й. Сталін), неомарксизму на Заході (Д. Лукач, К. Корш, А. Грамші, Франкфурт. школа), китай. версії М. (Мао Цзедун), низки лівац. марксист. доктрин у країнах т. зв. третього світу. У серед. і 2-й пол. 20 ст. видозмінений М. або його різновиди використовували багато сусп. рухів та ідеологій для досягнення політ. цілей. Ідеї М., що послужили стимулом для поглиблення наук. суспільствозн. дослідж. у 20 ст., виявилися трансформованими відповідно до нових пізнавал. здобутків у т. зв. постмарксизмі, представники якого на базі критики теор. засад М. сформували постмодерніст. підходи до соц. реальності (Ж. Деррида, Ф. Лакан, Ф. Бодріяр, М.-П. Фуко), заперечивши його гол. теор. постулати – об'єктив. універсалізм, детермінізм і монізм. На їхнє місце вони запровадили суспільство як «уявний конструкт», «гегемонізм» як результат спрямов. політ. дії, «логіку рівності» замість боротьби суперечностей та «радикал. демократію» замість «диктатури класу». На початк. етапі поширення М. в 19 ст. його методол. настанови спрямовувалися на подолання обмеженості поперед. ідеаліст. філос.-істор. схем і зосередження уваги на вивченні реал. сусп. відносин в їх інтеграл.-соціол. вимірі. Привабливою стороною матеріаліст. підходу до історії був аналіз соц. структур в їхній конкрет. взаємодії в певних час. і простор. рамках із посиленою увагою до екон. питань. Це дало підстави академ. ученим тогочас. європ. країн скептично поставитися до М., запозичаючи тільки окремі компоненти його вчення про капіталізм і екон. детермінізм. Більшу популярність матеріаліст. розуміння історії знайшло серед діячів соціал-демократ. руху, які пропагували його вчення серед мас (П. Лафарг у Франції, А. Бебель, В. Лібкнехт, К.-Й. Каутський, Е. Бернштейн у Німеччині, А. Лабріола в Італії, Г. Плеханов у Росії, Ф. Зорге в США, Л. Кшивицький у Польщі). Наприкінці 1860-х рр. марксист. ідеї з'явилися в укр. землях із Заходу. Київ. проф. економії М. Зі-бер, а також деякі ін. проф. Київ. та Харків. університетів увели марксіст. аналіз капіталізму до своїх лекцій, а праця М. Зібера про Д. Рікардо була позитивно оцінена К. Марксом і Ф. Енгельсом, з якими він зустрічався особисто. Учень М. Зібера С. Подолинський під впливом М. написав кілька праць про капіталіст. пром-сть в Україні, а молоді галиц. інтелектуали І. Франко і М. Павлик перекладали українською мовою і популяризували в зх.-укр. землях праці його основоположників. Під впливом М. певний час перебували відомі укр. економісти і соціологи, т. зв. легал. марксист. – Б. Кістяківський, М. Ковалевський, М. Туган-

Барановський та ін. Прибічником марксист. інтерпретації історії до кінця життя залишався діяч зх.- укр. комуніст. руху Р. Роздольський (залишив праці з історії М., робітн. руху, опубл. переважно після 2-ї світової війни на еміграції в США, зокрема «Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen "Kapitals"» – «Створення К. Марксом "Капіталу"», Франкфурт, 1968–69, т. 1, 2). Зміна сусп. умов в індустр. країнах Заходу на поч. 20 ст., нові наук. відкриття спричинили початок ревізії марксист. підвалин, зокрема в трактуванні істор. явищ. З одного боку, в Рос. імперії прихильники М. поряд із пропагандою М. розпочали його застосування до аналізу істор. минулого і теор. «удосконалення». Найбільшою активністю вирізнявся лідер більшов. крила рос. соціал-демократії В. Ленін, який залишив багато пропагандист. і теор. творів, в яких розвивав «активістичні» сторони М., доповнюючи їх теорією «партії нового типу», покликаної завоювати владу і встановити диктатуру пролетаріату. З цих позицій він аналізував істор. минуле Росії та ін. країн, підганяючи його під висновок про «закономірність» соціаліст. революції. Підсумком його теор. розвідок стало жорстке підпорядкування науки і культури ідеол. канонам («партійність»), а теор. і практ. висновки послужили підставою для виникнення доктрини «марксизму-ленінізму», сформульов. та догматизов. його наступником Й. Сталінім. На початках існування СРСР марксист. методологія ще давала певний простір для твор. розгляду істор. проблем і відобразилася у творчості деяких її adeptів (М. Бухаріна, М. Покровського, Є. Тарле), але після початку «соціаліст. наступу по всьому фронту» будь-які відхилення від встановлених парт. догм каралися репресив. органами. Розпочалася розробка «марксист.-ленін.» версії рад. і світ. історії, яка ґрунтувалася на препарованому на угоду правлячій партії висвітленні і тлумаченні минулого. Рад. істор. наука аж до краху СРСР перебувала під жорстким ідеол. контролем комуніст. партії, а історики виконували «парт. завдання» ідеол. обробки мас. Це не заперечувало окремих успіш. твор. здобутків рад. істориків, зокрема у вивченні багатьох соц.-екон. питань минулого. Але парт. диктат і відірваність від світ. струменя істор. думки негативно відбилися на їхній фаховій підготовці, що не дозволяла на рівних із закордон. колегами виступати на міжнар. арені. Подібна ситуація, з певними відмінностями, склалася й у країнах т. зв. соціаліст. системи, які опинилися під ідеол. контролем комуніст. партій. З другого боку, на Заході М. став в епіцентрі дискусій щодо можливості суспільно-політ. оновлення капіталіст. світу. Критиці піддано схемат. положення М. про автоматизм соц. змін, про невідворотність рев. форм перетворення суспільства та ін. Зх. марксист. реагували на критику й намагалися осмислити нові тенденції трансформації сусп. відносин, що стали поміт. наприкінці 19 ст. Ревізію низки основополож. засад М. здійснено в працях нім. та австр. марксистів, діячів соціал-демократії. К.-Й. Каутський одним із перших відмовився від екон. детермінізму в поясненні сусп. змін («Материалистическое понимание истории / Пер. с нем.», Москва; Ленинград, 1931, т. 1, 2). Е. Бернштейн протиставив рев. шляху зміни устрою – еволюційний. Австр. марксист. поставили питання про доповнення М. здобутками соціології, психології, етнології, а також морал.-етич. ідеалами. Після воєн. і рев. потрясінь 1917–23 виник напрям «неомарксизм», пов'язаний з іменами угор. комуніста

Д. Лукача, нім. соціал-демократа К. Ко-рша, італ. комуніста А. Грамші. Згодом напрям розгалузився на кілька самот. угруповань – філософів Франкфурт. школи (В. Бе-ньямін, Т. Алорно, Ю. Габермас), фрейдомарксистів (В. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм), екзистенціал. марксистів (Ж.-П. Сартр, А. Камю, М. Мерло-Понті), феноменол. марксистів (Е. Пачі, П. Піконе, група югослав. часопису «Прахіх»), аналіт. марксистів (Л. Альтюссер, Л. Коен, Д. Елстер, Д. Ремер). Спільним для них було крит. переосмислення всіх складових марксист. учення з «діалектико-гуманіст.» позицій і здобутків соц. та гуманітар. наук. Їхні теор. напрацювання незнач. мірою вплинули на історіописання на Заході, де прихильники М. надалі дотримувалися структурно-соціол. моделі інтерпретації минулих явищ з особливою увагою до немайн. соц. груп (Е. Гобсбаум, Л. Голдман, А. Лефевр, А.-В. Гоулднер, І.-Л. Горовіц, Н. Бірнбаум, Л. Левенталь, Р. Фридерікс, Ч.-Р. Міллс). Натомість методол. корективи в творчість марксистів внесли теор. напрацювання франц. школи «Анналів», в яких соц. виміри істор. процесу органічно поєднували зі свідоміс. (істор. пам'ять, ментальність) та природн.-геогр. (час і середовище), а істор. явища досліджували із залученням методів та інструментів ін. соц. і гуманітар. наук. У серед. і 2-й пол. 20 – на поч. 21 ст. знач. вплив на трансформацію істор. парадигми М. на Заході вчинили зміни епістемол. засад історіогр. творчості, пов'язані з «когнітив. поворотом», постструктуралізмом і деконструктивізмом, «лінгвіст. зворотом», «культурно-антропол. викликом», виникненням «наратив. філософії історії» та ін. новаціями в розумінні соц. процесів. Заг. спрямуванням ситуації постмодерну є «культурницький» підхід до всіх здобутків люд. розуму, усунення (або визнання) ідеол. забарвлення творів люд. думки, акцент на культур. плюралізмі як основі соц. співжиття людей і спільнот, відмова від надмір. амбіцій раціоналізму на користь чуттєвості. Хоча внаслідок «постмодерніст. виклику» наук. ідеї та ідеали поперед. часу зазнали потуж. струсу, парадигми, запропоновані ним, відкрили нові обрії та можливості пізнання. Марксист. парадигма поступово розчинилася в нових напрямках і школах суспільство-знавства, що виникли під впливом постмодерну, – «новій істор. науці», психоісторії, інтелектуал. історії, культурно-антропол. історії, мікроісторії, ґендер. історії, усній історії, постколоніал. студіях, історії понять, історії речей тощо. Усі вони відкидають можливість наук. синтезу сусп. процесів у вигляді «метаоповідей», надають перевагу аналізу суб'єктивності в реконструкції минулих подій та явищ, яка дає змогу глибше проникнути в минулий люд. світ мислення, світобачення і діяння. У такому ж ракурсі досліджується також соц. історія різних сусп. груп та осіб. М. для істор. науки перетворився з методології на об'єкт істор. аналізу.

Л. О. Зашкільняк

Укр. проблематику в творчості К. Маркса репрезентовано переважно у контексті його істор.-філос. зацікавлень європ. минувиною доби пізнього середньовіччя та ранньомодер. доби. Крім того, її порушено в межах провід. проблематики студій, присвяч.

зовн. політиці Рос. імперії та дипломат. історії Європи, а найбільше – у робочих і підготов. нотатках. У видовому плані матеріали К. Маркса представлені у вигляді конспектів, підготов. записів та хронол. виписок із низки істор. праць, зокрема кн. «Dzieje Polski» (Wrocław, 1843) Й. Лелевеля (вважається, що вперше укр. козацтво згадується на сторінках конспекту К. Маркса із цієї книги), «Бунт Стеньки Разина» // «Отечественныя записки» (1858, т. 121, кн. 11) і «Гетманство Выговскаго» // «Основа» (1861, № 4, 7; С.-Петербург, 1862) М. Костомарова. Укр. тематику К. Маркс інколи порушував у межах провід. проблематики деяких ін. студій. К. Маркс відзначив участь полку низових козаків у Тридцятиліт. війні 1618–48 на боці австр. Габсбургів, стисло висвітлив війну Б. Хмельницького з Річчю Посполитою. У конспекті К. Маркса з праці «Бунт Стеньки Разина» представлено кілька виписок про соц. розшарування запороз. козаків. У конспекті К. Маркса зі студії «Гетманство Выговскаго» подано нотатки про походження козаків, запозичені, мабуть, у зх.-європ. авторів, розлогі відомості про розподіл соц.-політ. сил після смерті Б. Хмельницького (на 2 партії – пропольс. і пророс.), соц. диференціацію козацтва та становлення старшин. ієрархії, коментарі про обрання гетьманом І. Виговського та ін. К. Маркс означив тогочасну боротьбу за гетьман. булаву як громадян. війну на укр. землях. Низка нотаток про Україну міститься у дослідж. «A Chronological study» («Хро-нологічні виписки») К. Маркса, де представлено відоме його визначення: «Запорозька Січ – християнська козацька республіка» (можливо, запозичено з праць М. Костомарова; див. Костомарознавство), яке подавали майже в усіх рад. працях з історії укр. козацтва. Укр. тематику репрезентовано і в студії К. Маркса «Secret diplomatic history of eight-teen century» («Викриття дипломатичної історії 18 ст.», Лондон, 1899), де висвітлив переважно англо-рос. взаємини і принагідно подав низку коментарів, зокрема вказав на спадкоємність політики Рос. держави та Рос. імперії, спрямов. на ліквідацію респ. держ. утворень (Новгород. респ., респ. козаків). Ймовірно, К. Маркс виявляв певну зацікавленість й ін. укр. справами, зокрема у його особистій б-ці зберігалася написана франц. мовою розвідка М. Драгоманова «La littérature oukrainienne pro-scrite par le gouvernement russe» («Українська література, заборонена російським урядом», 1878) із числен. помітками про поезію Т. Шевченка, Кирило-Мефодіїв. товариство. Праці К. Маркса з'явилися на укр. землях наприкінці 1860 – у 1870-х рр. І. Франко 1879 уперше переклав українською мовою 24-й розділ із 1-го тому «Das Kapital» («Капітал»), але не зміг опублікувати. У 1890-х рр. кілька україномов. перекладів праць К. Маркса з'явилися в Галичині. У 1880–90-х рр. чимало праць К. Маркса в російськомов. перекладах поширювали на теренах підрос. України. 1902 у Львові видано українською мовою «Маніфест Комуністичної партії». Учення К. Маркса справило певний вплив на погляди й світосприйняття низки відомих укр. інтелектуалів, зокрема Ю. Бачинського, М. Драгоманова (див. Драгоманови), Б. Кістяківського, Лесі Українки, М. Павлика, М. Порша, М. Туган-Барановського, І. Франка, Л. Юркевича. Із М. Зіббером, С. Подолинським (підтримував епістоляр. зв'язок) та І. Фесенком він був особисто знайомий. Наприкінці 19 – на поч. 20 ст. ортодоксал. М. був суттєво трансформов. В.

Ленінін та ін. більшов. теоретиками до рос. соціокультур. передумов і політ. обставин. Водночас з'явилася низка реформатор. і ревізіоніст. візій учення К. Маркса (австромарксизм, «легал. марксизм»), які справили певний вплив на політ. діячів та інтелектуалів (С. Булгаков, М. Ратнер, М. Туган-Барановський, Л. Юркевич). Зокрема М. Туган-Барановський прагнув сполучити М. із неокантіанством. На поч. 20 ст. різноманітні проблеми М. порушували у студіях укр. учені, публіцисти, громад.-культурні діячі (І. Бондаренко, В. Панейко, П. Понятенко та ін.). З офіц. канонізацією М. як держ. ідеології за рад. часів праці К. Маркса не раз перевидавали. У 1920-х рр. мали місце паліативні спроби академ. вивчення М. як в УСРР (І. Дашковський, В. Юринець та ін.), так і взагалі СРСР. Утім, хвиля сталін. репресій на поч. 1930-х рр. проти учених та інтелігенції поклали край навіть помірков. вивченню спадщини К. Маркса. Від 1930-х і до кін. 80-х рр. студіювання М., зокрема інтерпретація та видання творів К. Маркса, здійснювали виключно в межах ідеол. потреб і парт. вимог. Від 1930-х рр. за межами СРСР істотно розширилося коло критиків М., передусім із позицій укр. націоналізму (Н. Грицюк, Д. Донцов, М. Сціборський та ін.). На культур. хвилі хрущов. лібералізації 1960-х – поч. 70-х рр. деякі укр. інтелектуали намагалися переосмислити й реконцептуалізувати марксист. спадщину в УРСР. Приміром, історик О. Компан прагнула висвітлити й витлумачити марксист. учення у світлі гуманіст. традиції європ. сусп. думки та запропонувати його нац.-культурне прочитання і застосування. Втім, на поч. 1972 ці обережні спроби обірвано внаслідок черг. репресив. кампанії проти дисидентів і чистки установ АН УРСР від учених із т. зв. неблагонадій. репутацією. Натомість рад. керівництво впровадило практику тотал. вивчення офіц. догмат. версії вчення К. Маркса. У межах каноніч. рад. інтерпретації М. 1985 завершено україномовне видання праць К. Маркса та Ф. Енгельса в 50-ти т. Однак публікація конспектів К. Маркса з праць М. Костомарова та деяких ін. матеріалів, здійснювали на обширах СРСР вибірково, позаяк обмежували ідеол. міркуваннями та директивами керівництва КПУ та КП СРСР. Зокрема, російськомов. переклад конспекту К. Маркса з праці «Гетманство Выговського» М. Костомарова підготовлений Є. Шабліовським, В. Сарбеєм та К. Соловйовою 1968 для багатотом. зб. «Архив Маркса и Энгельса» так і не був надрукований. Україномов. переклад цього конспекту оприлюднено В. Сарбеєм 1993 у зб. «Праці Центру пам'яткознав-ства» (вип. 2) АНУ та Укр. товариства охорони пам'яток історії та культури. 1989 опубл. російськомов. переклад студії К. Маркса «Викриття дипломатичної історії 18 ст.». Твори К. Маркса українською мовою видавали і за кордоном, зокрема товариство «Космос» у Берліні у 1920-х рр. Уперше 1927–29 за ред. Андрія Річицького видано «Капітал» українською мовою. За межами УРСР праці та спадщину К. Маркса вивчали укр. учені В. Голубничий, Р. Роздольський, П. Феденко, Р. Шпорлюк та ін. Із розпадом СРСР зацікавлення постаттю К. Маркса та його спадщиною обмежуються переважно спец. академ. студіями та сферою публіцистики, зокрема різні проблеми студіювання М. висвітлено у працях А. Гальчинського, Є. Герасимова, Ж. Котова, В. Матвієнка.

Рекомендована література

1. E. Kamenka. The ethical foundations of marxism. London, 1962;
2. L. Kolakowski. Main currents of marxism. Oxford, 1978. Vol. 3;
3. F. Jameson. Postmodernism, or The cultural logic of late capitalism. Verso, 1991;
4. Бадзьо Ю. Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. К., 1996;
5. G. A. Cohen. Karl Marx's theory of history: A defence. Oxford, 2001;
6. J. Wolff. Why read Marx today? Oxford, 2002;
7. Попович М. Червоне століття. К., 2005;
8. Лісовий В. С. У багатоголосі політичних дискусій: Ст. та інтерв'ю. К., 2007;
9. Білодід В. Д. Сталін і академічна філософія в Україні: Нариси з історії філос. думки в Інституті філософії НАНУ в 2-й пол. 40-х – 50-х рр. ХХ ст. К., 2011;
10. Шкандрій М. Модерністи, марксистки, нація. Українська літературна дискусія 1920-х років / Пер. з англ. К., 2013;
11. Грабовський С. Відродження української філософії в УРСР (1960–1980 рр.). Записки «включеного спостерігача». К., 2014.
12. Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Маркс К., Енгельс Ф. Твори / Пер. з нім. К., 1959. Т. 3;
13. Маркс К. До критики політичної економії // Там само. 1963. Т. 13;
14. Його ж. Капітал: Критика політичної економії. Т. 1, кн. 1 // Там само. 1965. Т. 23;
15. Нарский И. С. Франкфуртская школа: Краткий очерк истории философии. Москва, 1975;
16. Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Ленін В. І. Повне зібрання творів / Пер. з рос. К., 1976. Т. 18;
17. Социальная философия франкфуртской школы. Москва; Прага, 1978;
18. Грамши А. Избранные произведения. Москва, 1980;
19. D. McLellan. Marxism after Marx. London, 1980;
20. Неомарксизм и проблемы социологии культуры. Москва, 1980;
21. Developing contemporary marxism. London, 1982;
22. A. Breisach. Historiography: Ancient. Medieval. Modern. Chicago; London, 1983;
23. Мельник Л. Г. Розвиток наукового пізнання історії. К., 1983;
24. K. K. Gorman. Neomarxism: The meaning of modern radicalism. London, 1985;
25. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва, 1987;
26. Могильницкий Б. Г. Введение в методологию истории. Москва, 1989;
27. Историография истории нового времени стран Европы и Америки. Москва, 1990;
28. Санцевич А. В. Методика исторического исследования. К., 1990;
29. Фромм Э. Бегство от свободы / Пер. с англ. Москва, 1990;

30. Андерсон П. Размышления о западном марксизме / Пер. с англ. Москва, 1991;
31. J. Pomorski. Historyk i metodologia. Lublin, 1991;
32. S. H. Rigby. Marxism and history: a cultural introduction // P. Burke. New perspectives on historical writing. Cambridge, 1991;
33. Кантор К. М. История против прогресса: опыт культурно-исторической генетики. Москва, 1992;
34. Фромм Э. Марксова концепция человека / Пер. с нем. Москва, 1992;
35. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Лекции и интервью / Пер. с нем. Москва, 1992;
36. Зиновьев А. А. Коммунизм как реальность: Критика коммунизма. Москва, 1994;
37. W. Wrzosek. Historia–Kultura–Metafora: Powstanie nieklasycznej historiografii. Wrocław, 1995;
38. Геллнер Э. Условия свободы / Пер. с англ. Москва, 1995;
39. K. Jenkins. On «What is History?»: from Carr and Elton to Rorty and White. London; New York, 1995;
40. A new philosophy of history. London, 1995;
41. J. Topolski. Jak się pisze i rozumie historię: Tajemnice narracji historycznej. Warszawa, 1996;
42. Арон Р. Мнимый марксизм. Москва, 1997;
43. Булгаков С. Н. История социальных учений в XIX в. Москва, 1997;
44. G. G. Iggers. Historiography in the twentieth century: from scientific objectivity to the Postmodern Challenge. London, 1997;
45. N. J. Wilson. History in crises?: Recent directions in historiography. New Jersey, 1999;
46. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Л., 1999;
47. Ивин А. А. Философия истории. Москва, 2000;
48. A. F. Grabski. Dzieje historiografii. Poznań, 2003;
49. Пікер П. Ідеологія та утопія / Пер. з франц. К., 2005;
50. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Пер. з нім. К., 2005;
51. Кагарлицкий Б. Ю. Марксизм: не рекомендовано для обучения. Москва, 2006;
52. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Л., 2007;
53. Мангайм К. Ідеологія і утопія / Пер. з нім. К., 2008;
54. A. Callinicos. Deciphering Capital: Marx's Capital and Its Destiny. London, 2014;
55. G. Fülberth. Marxismus. Köln, 2014;
56. K. B. Anderson. Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies. Chicago, 2016;
57. G. Stedman Jones. Karl Marx: Greatness and Illusion. Cambridge, 2016.
58. Антонович Д. Карл Маркс і українці // Дзвін. 1913. № 3;
59. Донцов Д. Енгельс, Маркс і Лясаль про «неісторичні нації» // ЛНВ. 1914. № 2–3;
60. Туган-Барановский М. И. Теоретические основы марксизма. Москва, 1918;
61. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс про диктатуру пролетаріату. Берлін; К., 1921;
62. Річицький А. Карл Маркс, його життя, діяльність і наука. Х., 1922;

63. Берлін, 1927;
64. Гермайзе О. Українські соціалісти та основоположники наукового соціалізму // ЖР. 1925. № 1–2;
65. Маркс К. Стенька Разин [конспект книги М. Костомарова]. 1877 г. // Молодая гвардия. 1926. № 1;
66. Гаврилюк В. Національне питання у Маркса й Енгельса. Х., 1930;
67. Сборник к пятидесятилетию смерти К. Маркса. Х., 1933;
68. Юринець В. Філософська генеза Маркса. Х., 1933;
69. Білецький О. Світова література в творах Маркса й Енгельса // ЧШ. 1934. № 6–7/8;
70. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. Подєбради, 1934;
71. Маркс К. Хронологические выписки. [Тетрадь] II. Приблизительно от 1300 до 1470 // Архив Маркса и Энгельса. 1939. Т. 6;
72. Адамович А. Твори К. Маркса і Ф. Енгельса, заборонені царською цензурою на Україні // Література і мистецтво. 1943. № 9;
73. Маркс К. Хронологические выписки. Тетрадь IV. Приблизительно от 1580 до 1648 // Архив Маркса и Энгельса. 1946. Т. 8;
74. Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953;
75. Notaty Karoly Marxa z «Histoire de Pologne» Joachima Lelewela // Archiwum historii, filozofii i mysli społecznej. 1959. № 4;
76. Багмут Й. А., Шморгун П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні: Бібліогр. покажч. Х., 1965;
77. Компан О. С. Єдність світового історичного процесу. К., 1966;
78. Багмут Й. А. Розповсюдження «Капіталу» К. Маркса на Україні (до 100-річчя видання 1-го тому «Капіталу») // УІЖ. 1967. № 9;
79. Волянчук М. М. Львів'янин, особисто знайомий з К. Мар-ксом // Там само;
80. Кравчук П. Про видання «Капіталу» К. Маркса українською мовою в Канаді // Там само. № 12;
81. Сарбей В. Г., Шаблюевский Е. С. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса // Вист. 1967. № 8;
82. Котляр М. Ф. Історія народів СРСР у «Хронологічних виписках» К. Маркса // УІЖ. 1968. № 4;
83. Шморгун П. М. Видання і розповсюдження творів К. Маркса на Україні // Там само;
84. Храковський Й. Н. З історії дослідження теоретичної спадщини К. Маркса в УРСР // Там само. № 5;
85. Шморгун П. М. Карл Маркс і Україна. К., 1968;
86. Компан О. С. Культурна спадщина в світлі марксистсько-ленінської теорії. К., 1970;
87. Мавродина Р. М. К. Маркс о взаимоотношениях Киевской Руси и кочевников // Вест. Ленингр. университета. Сер. История. 1971. № 20;
88. Лещенко М. Н. Карл Маркс і Україна // УІЖ. 1983. № 5;

89. Глизь І. І. Розповсюдження праць К. Маркса на Україні наприкінці XIX – початку XX ст. // Там само. № 6;
90. Невичерпний арсенал революційної думки: [Наук. конф., присвяч. завершенню видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса в 50-ти томах українською мовою, м. Київ, 1985] // Там само. 1986. № 2;
91. Шпорлюк Р. Маркс–Ліст–Палацький: Націоналізм у Центральній Європі // Сучасність. 1987. № 4;
92. Маркс К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века // Вист. 1989. № 1–4;
93. Сарбей В. Г. Про Марксів конспект розвідки М. Костомарова «Гетьманство Виговського» // Пр. Центру пам'яткознавства. К., 1993. Вип. 2;
94. Його ж. Сторінки історії українського козацтва в творчій спадщині Карла Маркса // Укр. козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Мат. міжнар. наук. конф., присвяч. 500-річчю укр. козацтва (Київ–Дніпропетровськ, 13–17 трав. 1991 р.). К., 1993. Вип. 2;
95. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. К., 1998;
96. Матвиенко В. П. Желанное и действительное: Правы ли классики: О некоторых практических и теоретических последствиях совершенного К. Марксом отрыва материального от идеального в теории диалектического развития. К., 2003;
97. Котов Ж. В. Логика развития мысли молодого Маркса в процессе выработки историко-материалистического воззрения: проблема соотношения политики и экономики в работах К. Маркса 1835–1844 гг. Дн., 2010;
98. Герасимов Е. Н. Куда идет человечество: Прав ли Карл Маркс в прогнозе его будущего? К., 2011;
99. Гальчинский А. С. Маркс и современный мир: гуманистическая доминанта. К., 2015;
100. Компан О. С. Кипень у «казані історії» // УІЖ. 2016. № 2.

Бібліографічний опис:

Марксизм / Н. П. Поліщук, Л. О. Зашкільняк, О. В. Ясь // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-63788>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).